रघुदेवन्यायालङ्कारकृते 'नवीननिर्माणम्' इति अप्रकाशितग्रन्थे षड्विधग्रन्थसङ्गतिपर्यालोचनम्

सुमना-चक्रवर्ती
शोधछात्रा, संस्कृतविभागः, रायगञ्जविश्वविद्यालयस्य
पश्चिमबङ्गः

प्रबन्धसारः

प्रायेण १६५०-ईशवीयाब्दे हरिरामस्य शिष्यः रघुदेवः नवद्वीपे पठनादनन्तरं काशीं गतः । उत्तरकाले काशीमाश्रित्य तेन अध्ययनं अध्यापनञ्च कृतम् । तत्त्वचिन्तामणिमवलम्ब्य नव्यनैयायिकेन रघुदेवेन व्याख्याग्रन्थाः स्वतन्त्रग्रन्थाः अपि विरचिताः । किञ्च, नव्यन्यायादृते वैशेषिक-व्याकरण-ज्योतिष-अलङ्कारशास्त्रादीनामुपरि तद्ग्रन्थाः दरीदृश्यन्ते । प्रायेण चत्वारिंशत् ग्रन्थाः विरचिताः अनेन रघुदेवेन । परन्तु एतादृशप्रकाण्डं नैयायिकमाश्रित्य सम्यग् गवेषणं न जातं, किञ्च तद्ग्रन्थाः अपि सम्यक् न प्रकाशिताः । तेषु रघुदेववाङ्मयेषु एकः अप्रकाशितः ग्रन्थः एव ***नवीननिर्माणम्*** *इति । अस्य ग्रन्थस्य मातृकायाः पर्यालोचने सम्पादनकार्ये च बहुविधनूतनतथ्यं प्राप्यते । नव्यन्यायदर्शने तथा भारतीयदर्शनसाहित्ये यत् खलु बहुनूतनदिगुन्मोचिता भवति । रघुदेवन्यायालङ्कारस्य चर्चायां 'ग्रन्थसङ्गतिः' इति विषयोऽपि अत्र नवीननिर्माणम् इति ग्रन्थे सुस्पष्टं पर्यालोचितः इति ।*

कुञ्चीशब्दाः- रघुदेवः, नवीननिर्माणं, सङ्गतिः, प्रसङ्गः, उपोद्घातः, हेतुता, अवसरः, तत्त्वचिन्तामणिः, दीधितिः, अनुमानं चेत्यादयः ।

****

भूमिका

प्रायेण १६५०-ईशवीयाब्दे हरिरामस्य शिष्यः रघुदेवः नवद्वीपे पठनादनन्तरं काशीं गतः । उत्तरकाले काशीमाश्रित्य तेन अध्ययनम् अध्यापनञ्च कृतम् । अपि च- "इमौ भट्टाचार्यप्रवररघुदेवस्य चरणौ...." इति काव्यविलासकारचिरञ्जीवभट्टाचार्य-रचनात् सिद्धान्तोऽयं यत् रघुदेवश्च गुरुरासीत्तस्य चिरञ्जीवभट्टाचार्यस्येति । अतः *अष्टसाहस्रीविवरणः* इति ग्रन्थेऽपि रघुदेवस्य नामोल्लेखः अत्र विशिष्टं प्रामाण्यमुपस्थापयति । तत्त्वचिन्तामणिमवलम्ब्य नव्यनैयायिकेन रघुदेवेन व्याख्याग्रन्थाः स्वतन्त्रग्रन्थाः अपि विरचिताः । किञ्च नव्यन्यायादृते वैशेषिक-व्याकरण-ज्योतिष-अलङ्कारशास्त्रादीनामुपरि तद्ग्रन्थाः दरीदृश्यन्ते । प्रायेण चत्वारिंशद्ग्रन्थाः विरचिताः रघुदेवेन । *Catalogus Catalogorum, New Catalogus Catalogorum,* बङ्गे नव्यन्यायचर्चा चेत्यादिषु ग्रन्थेषु रघुदेवस्य जीवनवृत्तान्तः ग्रन्थाश्चालोचिताः, परन्तु तदतीव स्वल्पम् । तेषु ग्रन्थेषु अन्यतमाः- *निरुक्तिप्रकाशः, निश्चयत्वनिरुक्तिः, द्रव्यसारसंग्रहः, पदार्थखण्डनविवरणम्, विषयतावादः, आकाङ्क्षावादः, मुक्तिवादः, ईश्वरवादः, प्रागभाववादः, लौकिकविषयतावादः, अनुमितिपरामर्शविचारः, विशिष्टवैशिष्ट्यबोधविचारः, सामग्रीवादः, पक्षतावादः, कणादसूत्रव्याख्यानम्, तत्त्वचिन्तामणिव्याख्या-गूढार्थदीपिकाचेत्यादयः ।* अत्र वैशेषिकसूत्रमवलम्ब्य व्याख्यानग्रन्थः, *गङ्गेशकृतं* तत्त्वचिन्तामणिमधिकृत्य व्याख्यानं टीकामूलकाः ग्रन्थाश्च यथा विद्यन्ते तथा आचार्य्यवर्द्धमानस्योपरि व्याख्यानं, रघुनाथशिरोमणिमुद्धृत्य च व्याख्याः सन्ति । परञ्च

मौलिकविरचनमपि तेन कृतमिति ऐतिहासिकाः वदन्ति। तत्र दीनेशचन्द्रभट्टाचार्यः, गोपीनाथकविराजः, कार्ल-एइच्-पटारः, सतीशचन्द्रविद्याभूषणादयः अन्ये बहवः पण्डिताः रघुदेवविषयम् उपस्थापितवन्तः। तेषु ग्रन्थेषु अन्यतमः एकः *नवीननिर्माणम्* इति। अयं तु मातृकारूपेण वर्तन्ते। तस्याः मातृकायाः सविमर्शसम्पादनकार्यम् अस्माभिः क्रियते इदानीम्।

आदौ अस्मिन् **नवीननिर्माणम्** इति ग्रन्थे मङ्गलाचरणं विधाय ग्रन्थसङ्गतिः पर्यालोचिता ग्रन्थकृता रघुदेवेन। तत्सङ्गतिः षड्विधा- १. प्रसङ्गः, २. उपोद्घातः, ३. हेतुत्वम्, ४. अवसरः, ५. निर्वाहकैक्यं निर्वाहकत्वं वा, ६. कार्यैक्यम् एककार्यत्वं वा इति। तदपि उक्तमन्यत्र रघुदेवेन -

सप्रसङ्ग उपोद्घातो हेतुतावसरस्तथा।
निर्वाहकैक्यकार्यैक्ये षोढा सङ्गतिरिष्यते॥ इति।[1]

सप्रसङ्गादिकं सङ्गतिषट्कं शास्त्रसम्मतमत्र रघुदेवेन पर्यालोचितम्। ग्रन्थस्य सर्वप्रथमं महर्षिगौतमप्रवर्तिते न्यायसूत्रे प्रत्यक्षादिप्रमाणचतुष्टयेषु प्रत्यक्षानुमानौ इति प्रमाणद्वयविषयौ प्रस्तावितौ। तत्र चादौ प्रत्यक्षं निरूपितम् अनन्तरम् अनुमानानुमितिश्च निरूपणीया। यथा – "प्रत्यक्षप्रमाणोपजीवकत्वात् प्रत्यक्षानन्तरमनुमानं निरूप्यते। प्रत्यक्षप्रमित्युपजीवकत्वात् प्रत्यक्षप्रमित्यनन्तरम् अनुमितिः निरूप्यते। न चासङ्गतं न प्रयुञ्जीतेति वाक्यादनन्तरं निरूपणे सङ्गतिरपेक्षिता किं तत्प्रदर्शनेन किं वा यतो निरूपणीय-निरूपणप्रतिज्ञयेति चेन्न। यद्यत्प्रतिपाद्यनिरूपितसङ्गतिमत्प्रतिपादकवाक्यं तत्तत्प्रतिपाद्यप्रतिपत्तिप्रयोजनप्रयोजनकप्रतिपत्तिजनकं वाक्यं भवतीति नियमात् प्रत्यक्षानुमानग्रन्थयोः एकप्रयोजनवत्ताज्ञानार्थं सङ्गतिप्रदर्शनम्। तस्य च ग्रन्थप्रवृत्ताविष्टसाधनताज्ञानविषया उपयुक्तत्वात् न वैयर्थ्यं शिष्यावधानायानुमाननिरूपणीयनिरूपणप्रतिज्ञेति। अवधानं च विषयान्तरसञ्चाराराहित्यम्। तच्चापेक्षितस्य निरूपणीयनिरूपणस्य तदानीं प्रतिपादने तदानीन्तनविषयाभिनिवेशस्योद्देशीभूतनिरूपणीयज्ञानविरोधित्वप्रतिसन्धानेन तत्र द्वेषसम्पादनान्निर्वहति। अथवा सङ्गतिप्रदर्शननिरूपणीयनिरूपणप्रतिज्ञयोः शिष्यावधानमेव फलं शिष्यावधाने सङ्गतिप्रदर्शनफलत्वं चासङ्गतत्वज्ञाने सति उपेक्षासम्भवात्तन्निरासद्वारा सङ्गतिज्ञानस्यानुपेक्षाप्रयोजकत्वमिति रीत्या निर्वहति शिष्यावधाने निरूपणीयनिरूपणप्रतिज्ञाया फलत्वं चोक्तमेवेति"।

अपि च प्रसङ्गेऽस्मिन् रघुदेवन्यायालङ्कारः कथयति- "नन्वेवमपि अनुमितिनिरूपणे तदन्वयोऽसङ्गत एव। यत् फलं यत्-फलोपजीवकं तत्तन्निरूपणानन्तरं निरूपणविषय इति नियमाभावात् अनुमित्यनुव्यवसायरूपफलस्यानुमित्युपजीवकं तत्तन्निरूपणानन्तरनियमाभावात्। अनुमित्यनुव्यवसायरूपफलस्यानुमित्युपजीवकत्वसत्त्वेन व्यभिचारात्। तत्रानुमितिनिरूपणानन्तरनिरूपणविषयत्वाभावादिति चेन्न। यत्प्रमाण-फलतावच्छेदकावच्छेदेन यद्यदुपजीवकं तत्तन्निरूपणानन्तरनिरूपणविषय इति व्याप्त्यभ्युपगमात्। अत्र च यत्किञ्चित्प्रत्यक्षफलस्यानुमित्यनुव्यवसायादेरनुमित्युपजीवकत्वेऽपि न सर्वत्र प्रत्यक्षफलं तथा घटादिप्रत्यक्षे तदभावात्। अतो न व्यभिचारः"।

वस्तुतस्तु नव्यन्यायपरम्पराया अन्यतमोऽयं ग्रन्थकारः रघुदेवन्यायालङ्कारः। न्यायस्य नव्यमतस्य प्रवक्तारः खलु महामतिगङ्गेशोपाध्यायचरणाः मैथिलमूर्धन्याः। तदीयग्रन्थे तत्त्वचिन्तामणिनाम्नि भागचतुष्टयं वर्तते –

[1] गूढार्थतत्त्वदीपिका, पृ. ५४

 ISSN : 2583-2271
Vol. - 5, No. 1: 2025

प्रत्यक्षचिन्तामणिः, अनुमानचिन्तामणिः, उपमानचिन्तामणिः, शब्दचिन्तामणिश्चेति। अतः गौतमप्रदर्शितं नयानुसारं गङ्गेशोऽपि तदीये ग्रन्थे क्रमशः प्रत्यक्षादिप्रमाणचतुष्टयं विस्तृततया पर्यालोचितम्। अपि च तच्चिन्तामणिमाश्रित्य रघुदेवः क्रमशः आदौ प्रत्यक्षप्रमाणं प्रत्यक्षप्रमितिं च आलोच्य अनन्तरं अनुमानम् अनुमितिश्च आलोचितम्। कदाचित् केवलं स्वतन्त्रतया ग्रन्थोऽयं व्याख्यातः। सर्वमेतत् अस्य **नवीननिर्माणम्** इति ग्रन्थस्यादौ ग्रन्थकृता सुष्ठुतया सूक्ष्मतया च विशदीकृतम्।

सङ्गतिः- तत्र का नाम सङ्गतिरिति जिज्ञासायाम् उक्तम्- एकवाक्यतापन्नत्वे सति अनन्तराभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकज्ञानविषयोऽर्थः सङ्गतिः।[2] यथा प्रत्यक्षनिरूपणकार्यत्वम् अनुमान-निरूपणे सङ्गतिः इति दीधितौ अनुमानखण्डे तथा लौगाक्षिभास्करीये *न्यायसिद्धान्तमञ्जरीप्रकाशे* उक्तम्। यथा वा सद्धेतुनिरूपणानन्तरम् असद्धेतुनिरूपणे व्याप्तिपक्षधर्मत्वविरहरूपप्रसङ्ग-सङ्गतिः इति गदाधरभट्टाचार्य्येण उक्तम्। सङ्गतिश्च कस्यचिद्वस्तुनो निरूपणे ह्युपयुज्यते। अत्र व्याप्तिरनुसन्धेया यद्यदनन्तरं निरूप्यं भवति तत्तत्सङ्गतं भवति इति। असङ्गतत्वज्ञानेन हि ग्रन्थादेरुन्मत्त-प्रलपितत्वशङ्का उत्पद्यते। सङ्गतत्व-ज्ञानेन तु तन्निवृत्तिः। तत एकवाक्यताप्रतिपत्तिः। तदेव सङ्गतेः प्रयोजनम्। अत एव प्रमाणमपि नासङ्गतं प्रयुञ्जीत इत्यभियुक्तोक्तिः इति रामरुद्रः तट्टीकायाम्। पूर्वापरग्रन्थैकवाक्यताप्रतिपत्तिः एकप्रयोजनवत्ताज्ञानफलिका प्रयोजनम् इति वैयाकरणभूषणसारदर्पणे कथितम्। सङ्गतिः इत्युक्ते प्रसङ्गाद्यन्यतमत्वम् च उच्यते। जायते च कार्ये कारणे वा ज्ञाते कारणत्वस्य कार्यत्वस्य वा ज्ञानात् किमस्य कारणं कार्यं वा इति जिज्ञासा। अतस्तयोर्द्वयोरपि सङ्गतित्वं भवति। तथा हि प्रत्यक्षाभिधानानन्तरमनुमानाभिधानं निरूपणात्मकम्। तत्प्रयोजकजिज्ञासा प्रत्यक्षकार्यज्ञानं भवतु इत्याकारिका स्यात्। तज्जनकज्ञानं प्रत्यक्षकार्यज्ञानमिष्टसाधनम् इत्याकारकम्। तद्विषयः प्रत्यक्षकार्यत्वम् इति कार्यत्वे लक्षणसमन्वयः। एवं कारणत्वादावपि सङ्गतित्वमूह्यम् इति न्यायसिद्धान्तमञ्जर्य्याम् उक्तम्। जिज्ञासायाः प्रयोजकत्वं चेत्थं भवति। प्रथमं ज्ञानेष्टसाधनताकैक्यं सङ्गतिः। यत्रैकेन कारणेन कार्यद्वयं तदधिकसंख्याकं वा कार्यमुत्पाद्यते तत्रेयं सङ्गतिर्ज्ञेया। इदं तु निर्वाहकत्वमित्यप्युच्यते तत्र दीधितिव्याख्यायां भवानन्दी इति टीकायाम्। वेदान्तिनस्तु मुख्यतः त्रिधा सङ्गतीः स्वीकुर्वन्ति। यथा- शास्त्रेऽध्याये पादे च। अवान्तरसङ्गतयश्च विद्यन्ते तन्मते- आक्षेपसङ्गतिः दृष्टान्तसङ्गतिः प्रासङ्गिकसङ्गतिः मीमांसासङ्गतिरिति अनेकविधा। काव्यज्ञाश्च सङ्गमः सम्मेलनं वेति कथयन्ति।

प्रसङ्गः- सप्रसङ्गादिषड्सङ्गतीनां सर्वेषाम् अर्थः अत्रोल्लिखितः। इत्थं च उपोद्घातादिभिन्नसङ्गतित्वं प्रसङ्गसङ्गतिलक्षणम्। उपोद्घातादिभिन्नस्मरणप्रयोजक-सबन्धः। प्रतियोगित्वानुयोगित्वाधारत्वादीनामप्यत्रै-वान्तर्भावः जायते। प्रसङ्गत्वं च सङ्गतित्वे सत्युपोद्घातादिभिन्नत्वम् इति जगदीशन्यायालङ्कारस्य मतम्। स्मृतस्योपेक्षानर्हत्वम् एव प्रसङ्गसङ्गतिरिति नीलकण्ठीटीकायामुच्यते। यथा यथार्थानुभवरूप-प्रमाविभजनानन्तरं प्रमाकरणरूपप्रमाणविभजने प्रसङ्गः सङ्गतिः इति उक्तम् अन्नम्भट्टेन- यथार्थानुभवं

---

[2] न्यायकोशः, पृ. ९०६

विभजते- यथार्थेति। प्रसङ्गात् प्रमाकरणम्।[3] स्मृतस्य उपेक्षानर्हत्वमित्यस्यार्थश्च स्मृतिकालावच्छेदेनोपेक्षानर्हत्वम् अथवा द्वेषविषयतानवच्छेदकः स्मृतिविषयतावच्छेदको धर्मः इति गदाधरभट्टाचार्य्यस्य मतम्। अपि च प्रसङ्गपदेन व्याप्तिरूपः प्रकृष्टसम्बन्ध इति ज्ञायते। यथा अतिप्रसङ्गः अप्रसङ्गः इत्यादौ। वैयाकरणास्तु प्राप्तिः इति कथयन्ति। यथा कृताकृतप्रसङ्गि नित्यं तद्विपरीतमनित्यम् इति **परिभाषेन्दुशेखरे** उक्तम्। मीमांसकास्तु अन्योद्देशेन प्रवृत्तौ तदन्यस्यापि सिद्धिः प्रसङ्गः। अथवा अन्योद्देशेनान्यदीयस्यापि सहानुष्ठानं प्रसङ्गः इति माधवाचार्येण **जैमिनीयन्यायमालायाम्** उक्तम्।

उपोद्घातः- प्रकृतोपपादकत्वं क्वचिद् घटकत्वम् इति उपोद्घातः। विशिष्ट-परामर्शत्वावच्छिन्न-कारणताव्यवस्थापने तादृशकारणतानिष्ठ-अनुमिति-लक्षणघटकत्वरूपोपपादकत्वं सङ्गतित्वेनाभिहितम्। क्वचिद्वा तज्ज्ञापकत्वम् इति। अतएव व्याप्तिग्रहोपायनिरूपणानन्तरं सहचारज्ञानात्मकतदुपायज्ञानप्रयोजकत्वरूपतज्ज्ञापकत्वसङ्गत्या सामान्य-लक्षणानिरूपणमित्यपि अर्थः भवति। प्रकृतोपपादकत्वम् इत्यनेन प्रकृतोपसाधकत्वं ज्ञायते। यथा परामर्शजन्यज्ञानत्वरूपेऽनुमितिलक्षणे वक्तव्ये विशिष्टपरामर्शस्यानुमितिहेतुत्वमुपोद्घात-सङ्गत्या व्यवस्थाप्यते। यथा वा प्रमाकरणरूपे प्रमाणे निरूपणीये सत्युपोद्घातसङ्गत्या करणनिरूपणम् इति च उच्यते। चिन्तां प्रकृतसिद्ध्यर्थामुपोद्घातं प्रचक्षते[4]। तदर्थश्च प्रकृतसिद्ध्यनुकूलचिन्ताकालावच्छेदेन प्रकृतानुकूलत्वम्। अत्र चिन्ता इत्यनेन च वक्तुर्ग्राह्या। अत्रानुकूलत्वं च क्वचिद्घटकत्वं क्वचिज्ज्ञापकत्वम्। तत्र घटकत्वं यथा व्याप्तिविशिष्ट-पक्षधर्मताज्ञानजन्यज्ञानमित्यत्राज्ञातव्याप्तिकस्य व्याप्तिपदवाच्यत्वेन ज्ञाने का व्याप्तिः इत्याकारिकायां जिज्ञासायां व्याप्तिनिरूपणम्। ज्ञापकत्वं यथा विशिष्टज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वे किं ज्ञापकम् इत्याकाङ्क्षायां परामर्शस्यानुमितिहेतुत्वव्यवस्थापनम् इति। निर्दिष्टोपपादकत्वम् इति च जगदीशमते उपोद्घात इति पदार्थः। शाब्दिकास्तु प्रकृतसिद्ध्यनुकूलचिन्ताकालावच्छिन्नप्रकृतानुकूलत्वम् इत्याहुः। अनुकूलत्वं चात्र घटकत्वज्ञापकत्वादिरूपं यथायथं ग्राह्यम्। तत्रावच्छेदकांशः चिन्ताकाल-पर्यन्तः स्वरूपसन् इतरांशश्च ज्ञातः सन्नुपयोगी भवति इति ज्ञेयम्।

हेतुता- एवमन्यत् आलोचितः हेतुतादिश्च हेतुताप्रयोजकता प्रयोज्यता च। हेतुतापदस्य अजहत्स्वार्था उभयपरत्वात्। तत्र मणिकारस्य आचार्यगङ्गेशस्य मतमत्र समर्थयन् आह- अनुमित्यात्मककार्यनिरूपणानन्तरं कारणत्वज्ञानात् किमस्य कारणमिति जिज्ञासया अनुमानरूपकारण-निरूपणमिति अनुमितिरूपकार्यनिरूपणानन्तर-कारणनिरूपणप्रयोजकजिज्ञासाजनकज्ञानविषयत्वेन तत्कारणत्वेऽपि लक्षणसमन्वय इति कारणसङ्गत्या अनुमितिनिरूपणानन्तरमनुमाननिरूपणं कृतं मणिकृता। कुत्रापि च हेतुतापदेन उपजीवकत्वम् इत्यर्थः गृह्यते। यथा तत्रैव **गूढार्थतत्त्वदीपिकायां** रघुदेवेन आदौ ग्रन्थसङ्गतिपर्यालोचनाकाले उक्तं- "हेतुतापदस्य उपजीवकत्वपदार्थकार्यत्वं कारणत्वं च

[3] तर्कदीपिका, अन्नम्भट्टकृता, नारायणचन्द्रगोस्वामीसम्पादिता, कोलकाता, पृ. २८९।

[4] सर्वदर्शनसंग्रहः, जैमिनीयदर्शनम्, पृ. २०८।

ISSN : 2583-2271
Vol. - 5, No. 1: 2025

इत्यर्थकत्वात्। अधिकं तु अनुमानदीधितौ अनुसन्धेयम्" ।[5]

अवसरः- प्रतिबन्धकीभूतशिष्यजिज्ञासानिवृत्त्या अनन्तरवक्तव्यत्वम्। यथा प्रत्यक्षनिरूपणानन्तरं तत्कार्यत्वेनानुमानोपमानयोरुभयोर्निरूपणप्राप्तौ बहुवादिसम्मतत्वेन प्रथममनुमानम् एव जिज्ञासोदयेनानुमाननिरूपणेन प्रतिबन्धकजिज्ञासा-निवृत्तावसरसङ्गत्योपमाननिरूपणम् इत्यर्थः। प्रतिबन्धकीभूतशिष्यजिज्ञासानिवृत्तिकालावच्छिन्ना-वश्यवक्तव्यत्वम् इति अन्ये च केचन। प्रतिबन्धकीभूतशिष्यजिज्ञासानिवृत्तौ सत्यामव-श्यवक्तव्यत्वम्। यथा अनुमाननिरूपणानन्तरं तादृशजिज्ञासानिवृत्तावश्यवक्तव्यत्वज्ञानात् किं वक्तव्यम् इति श्रोतुर्जिज्ञासानन्तरमुपमाननिरूपणम् इति।

निर्वाहकत्वम्- निर्वाहकत्वम् इति एकप्रयोज्यप्रयोजकत्वं च एकोपपादकत्वं वा। कथञ्चिदनुकूलत्वं तथा। एककार्यनिर्वाहकत्वम्। एककार्यनिर्वाहकत्वं च कारणकारणतावच्छेदक-एतदुभयसाधारणं प्रयोजकत्वम्। यथा व्याप्तिपक्षधर्मतयोरनुमित्यात्मकैककार्याजनकत्वेऽपि तज्जनकीभूतज्ञानविषयतावच्छेदकत्वेनैककार्यानु-कूलत्वम्। तत्र सामान्यतोऽनुमितिलक्षणैककार्या-नुकूलत्वज्ञाने किं तदनुकूलम् इति जिज्ञासायाम् अनन्तरं पक्षधर्मतानिरूपणमिति। एककार्यजनकत्वम् च। कारणकारणतावच्छेदकसाधारणप्रयोजकत्वरूपम् इत्यर्थः। निर्वाहकत्वम् इत्यनेन कारणतानिर्वाहकत्वम् इति उच्यते कार्यत्वमिति यावत्। प्रयोज्यत्वं वा निर्वाहकत्वमिति केचिदाहुः। निर्वाहकैक्यं खलु एकप्रयोजकप्रयोज्यत्वम्। यथा प्रत्यक्षनिरूपणानन्तरं परामर्शानुमित्योर्निरूपणे निर्वाहज्ञानाज्जिज्ञासा। ततो ज्ञानसाधनीभूत-वाक्येच्छा। ततो वाक्यसाधनीभूत-कण्ठाद्यभि-घातेच्छा। ततस्तत्र प्रवृत्तिः। ततः कण्ठाद्यभिघातः। ततोऽनन्तराभिधानं निरूपणीयस्य इति। अनन्तराभिधानप्रयोजक-जिज्ञासाजनकं यत्सङ्गतिनिरूपकज्ञानप्रयोज्यं ज्ञानं तद्विषयस्मरणानुकूलसम्बन्धः।

एककार्यत्वम्- एककार्यानुकूलत्वम् एव एककार्यत्वमित्यर्थः। अत्रार्थे एकं कार्यं ययोः कारणयोः तयोर्भावः इति व्युत्पत्तिः। बहुव्रीहेरनन्तरं त्वप्रत्ययः स्यात्। यथा **वाचस्पत्यम्** इति अभिधानग्रन्थे प्रसङ्गेऽस्मिन् एवम् उच्यते-

गुणागुणमनासङ्गमेककार्यमनन्तरम्।
एतत्तु ब्रह्मणो वृत्तमाहुरेकपदं द्वयम्॥

एककार्यत्वमिति कार्यैक्यमित्यप्युच्यते। एकस्य (कारणस्य) कार्यता (प्रयोज्यता कार्ययोः)। सा च जन्यता जन्यज्ञानविषयता च। यथा ईश्वरशक्त्योरनुमानाजन्यत्वेऽपि तज्जन्यज्ञानविषयत्व-लक्षणैककार्यत्वसङ्गत्या ईश्वरवादानन्तरं मीमांसकेन शक्तिराशङ्किता। नैयायिकेन च ईश्वरसिद्ध्यनन्तरं शक्तिं निरस्य परमप्रयोजनं त्वनुमानस्यापवर्गः इत्यनेन ईश्वरसिद्ध्यपवर्गयोरनुमानजन्यत्वलक्षणैक-कार्यत्वं सङ्गतिः सूचिता।

रघुदेवेन अत्र सङ्गतीनामालोचनकाले अन्यान्य-ग्रन्थानां प्रासङ्गिकविषयाणाम् आलोचनावसरे प्राचीनमत-मदुक्तरीति-पूर्वग्रन्थ-विधिवाद- केचित्-दीधितिकार-इत्यादिक्रमेण तत्तत्सङ्गतिः प्रदर्शिता। प्रत्यक्षनिरूपणानन्तरम् अनुमानं निरूप्यते रघुदेवेन। तत्रोक्तं – "तत्रानुमितिकरणमनुमानम्। तच्च सहचारप्रत्यक्षजन्यव्याप्तिज्ञानम्। न च इतरभेदानुमापकमेव लक्षणम्"। अत्र च

[5] गूढार्थतत्त्वदीपिका, पृ. ५४।

अनुमितिलक्षणं वैशद्येन प्रपञ्चितम्। आदौ चिन्तामणिकारमतम् उपाध्यायमतञ्च उपस्थापितम् – "अनुमितिश्च व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानजन्य-ज्ञानमिति चिन्तामणिमतानुयायिनो वदन्ति। अत्रोपाध्यानुयायिनः व्याप्तिविशिष्टत्वपक्षधर्मत्वोभय-सामानाधिकरण्यावगाहिज्ञानजन्यत्वमुपदर्शितलक्षण-वाक्यार्थः"। लक्षणमिदं बहुविधदोषमुत्थाप्य निराकृत्य च सुस्पष्टतया परिष्कृतम्। तदा अपरापराचार्याणां मतम् उल्लिख्य खण्डनमण्डनञ्च विहितम् अत्र रघुदेवेन। नवीनमतरूपेण उक्तं – "व्याप्तिविशिष्टं च पक्षधर्मश्च व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मौ तयोर्भावः व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मतेति द्वन्द्वाश्रयणात् व्याप्तिविशिष्टत्वपक्षधर्मतोभयत्वागाहिज्ञानजन्यत्वं व्याप्तिविशिष्टेत्यादिना लक्षणवाक्यार्थः"।

वस्तुतः नव्यन्याये रघुदेवस्य कृतित्वं सुविदितमेव। **तत्त्वचिन्तामणि**मधिकृत्य बहुविधं व्याख्यानं रघुदेवस्य अद्यत्वे सारस्वतसमाजे सुप्रतिष्ठितमिति आधुनिकसमालोचकानां मतम्। किन्तु रघुनाथशिरोमणिकृत-**दीधिति**ग्रन्थमवलम्ब्यापि याः कृतयः विद्यमानाः तास्तु इदानीमपि अनाविष्कृताः। तेषां **दीधिति**ग्रन्थोपरि व्याख्यानानां सम्पादनं प्रकाशनं खण्डनमण्डनञ्च अत्यन्तमावश्यकमिति धिया रघुदेवकृते **निरुक्तिप्रकाशे** नवीननिर्माणमिति व्याख्यानग्रन्थस्य सम्पादनकार्ये अस्माभिः प्रयासः कृतः। तदर्थमेव अस्य अप्रकाशितग्रन्थस्य सम्पादनकाले बहुविधं तथ्यं तत्त्वञ्च यदस्माभिः प्राप्तं तत्किञ्चिद् अत्र आंशिकरूपेण अस्मिन् प्रबन्धे पर्यालोचितम्। अत्र रघुदेवस्य स्वकीयव्याख्यानरीतिः तथा तत्पूर्ववर्तिनां बहुविधाचार्याणां मतमुत्थाप्य अस्य ग्रन्थस्य व्याख्यानकौशलेन नूतना दिगुन्मोचिता इति अलम्।

सहायकग्रन्थसूची

- Harirama. *Viṣayatāvāda.* Ed. V.N.Jha. Pune: University of Pune, 1987.
- Raghudeva. *Anumitiparāmarśavicāra.* Ed. Subhashis Bhattacharya. Kolkata: Beneras Markentile, 2015.
- •*Gūdhārthatattvadīpikā.* Ed. Chandan Bhattacharya. Kolkata: Sanskrit Pustak Bhandar. 2012.
- *Tattvacintāmaṇi* of Gangeśa Upādhyāya with *āloka* of pakṣadhara Miśra & *Darpaṇa* of Mahārāja Maheśa Thakkura. Ed. Umesh Misra. Darbhanga: Mithila Institute of Post Graduate Studies and Research in Sanskrit Learning, 1957.
- Bhattacharya, D.C. *History of Navyanyāya in Mithilā.* Darbhanga: Mithila Institute of Post Graduate Studies and Research in Sanskrit Learning, 1958.
- *Vāngālīr Sārasvata Avadāna: Vange Navyanyāyacarcā.* Part-I. Kolkata: Vangiya Sahitya Parisat, 1358. (Bengali Era).
- Kaviraj, Gopinath. *The History and Bibliography of Nyāya-Vaiśeṣika Literature.* Ed. Gaurinath Sastri. Varanasi: Sampurnananda Sanskrit University, 1982.

ISSN : 2583-2271
Vol. - 5, No. 1: 2025

- Mm. Bhimacharya, Jhalakikar. *Nyāya-Kośa*. (A Dictionary of Technical Terms of Indian Philosophy). Revised and Re-edited by Mm. Vasudeva Shastri Abhyankar. Choukhamba Surabharati Prakashan, Varanasi, 2011.
- Potter, Karl. H. Encyclopedia of Indian Philosophies. Delhi: Motilal Banarsidass, 1978.
- Theodor Aufrecht. Catalogus Catalogorum (Part.II). Leipzig: German Oriental Society, 1896.